TOVAR-MODDIY ZAXIRALARNI BAHOLAŞ USULLARINING MAHSULOT TANNARXI VA SOF FOYDAGA TA'SIRI

Jumaboyev Akmal Murodoviç
Toşkent şahar Yakkasaroy tumanı hokimi
Hisob va biznes kafedrasi v.b. dotsent
Toşkent davlat transport universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada tovar-moddiy zaxiralarni baholaş usullarining mahsulot, bajarilgan iş va körsatilgan xizmatlar tannarxi hamda korxona sof foydasiga ta'siri örganiladi. FIFO, örtaça tortilgan qiymat va alohida identifikatsiyalaş usullarining iqtisodiy mazmuni transport hamda logistika korxonalari faoliyati bilan boğliq holda yoritiladi. Yoqilği, moylaş materiallari va ehtiyot qismlar qiymatini xarajatlarga ötkazişdagi farqlar şartli hisob-kitob orqali körsatiladi. Baholaş usulining foydaga ta'siri zaxiralarning sarflanişi, xarajatlarning tan olinişi va hisobot davri çegaralari bilan boğliqligi asoslanadi. Hisob siyosatining izçilligi, ombor ma'lumotlarining aniqligi hamda moliyaviy hisob va boşqaruv tahlili örtasidagi uyğunlikni ta'minlaşga doir takliflar işlab çiqiladi.

Kalit sözlar: Tovar-moddiy zaxiralar, FIFO, örtaça tortilgan qiymat, alohida identifikatsiyalaş, mahsulot tannarxi, sof foyda, transport xizmatlari, logistika xarajatlari, hisob siyosati, ombor hisobi.

THE IMPACT OF INVENTORY VALUATION METHODS ON PRODUCT COST AND NET PROFIT

Jumaboyev Akmal Murodovich
Governor of Yakkasaroy District, Tashkent City

Acting Associate Professor, Department of Accounting and Business
Tashkent State Transport University

Abstract: This paper examines the impact of inventory valuation methods on the cost of products, work performed, and services rendered, as well as on an enterprise's net profit. The economic principles underlying FIFO, weighted average cost, and specific identification are discussed in the context of transport and logistics enterprises. An illustrative calculation demonstrates differences in the costs assigned to fuel, lubricants, and spare parts when they are recognized as expenses. The paper explains how the effect of inventory valuation on profit depends on inventory consumption, expense recognition, and reporting period boundaries. Recommendations are developed to ensure consistency in accounting policies, accuracy of warehouse records, and alignment between financial accounting and management analysis.

Keywords: Inventories, FIFO, weighted average cost, specific identification, product cost, net profit, transport services, logistics costs, accounting policies, inventory accounting.

KIRIŞ

Korxona faoliyatining moliyaviy natijalari resurslardan foydalaniş samaradorligi va ularning buxgalteriya hisobida qanday aks ettirilişiga boğliq. Tovar-moddiy zaxiralar işlab çiqariş hamda xizmat körsatiş jarayonining moddiy asosini taşkil etadi. Ularni baholaş tartibi sarflangan resurslar qiymatini aniqlaş, mahsulot tannarxini şakllantiriş, omborda qolgan aktivlarni hisobga oliş va hisobot davri foydasini aniqlaşda muhim ahamiyat kasb etadi. Bir xil miqdordagi materiallardan foydalanilgan taqdirda ham, xarid narxlari turliça bölsa, tanlangan baholaş usuli xarajatlar bilan yakuniy zaxira qiymati örtasidagi taqsimotni özgartirişi mumkin.

Transport va logistika korxonalarida uşbu masala alohida amaliy ahamiyatga ega. Avtomobil transporti korxonalarida yoqilği, moylaş materiallari, şinalar va ehtiyot qismlar muntazam sarflanadi. Temiryöl transportida ta'mirlaş materiallari, texnik suyuqliklar hamda turli butlovçi qismlar harakati hisobga olinadi. Logistika markazlarida esa qadoqlaş materiallari, tagliklar va ombor uskunalariga xizmat körsatiş uçun sarflanadigan resurslar mavjud. Bunday zaxiralarni töğri baholaş taşiş, saqlaş, yuklaş va tuşiriş xizmatlari tannarxini asosli hisoblaşga yordam beradi.

Özbekiston transport korxonalari faoliyatida mahalliy xaridlar bilan bir qatorda import orqali olinadigan materiallar ham uçraydi. Ularning xarid qiymati yetkazib beriş şartlari, transport xarajatlari, bojxona tölovlari va boşqa bevosita xarajatlar ta'sirida şakllanadi. Şu sababli yetkazib beruvçining narxini zaxiraning töliq tannarxi bilan tenglaştiriş har doim ham töğri bölmaydi. Hisobga olinadigan qiymat tarkibining asosli belgilanişi keyingi baholaş natijalarining işonçliligi uçun zarur şart hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi narxlar özgarişi şaroitida yanada kuçayadi. Oldingi va keyingi xaridlar örtasidagi qiymat farqi sarflangan materiallar tannarxiga turliça ötadi. Natijada korxonaning yalpi foydasi, davr oxiridagi zaxiralari va ayrim şartlarda sof foydasi farqlanişi mumkin. Biroq hisobda foydaning yuqoriroq körsatilişi pul mablağlari köpayganini yoki transport vositalari unumdorligi oşganini öz-özidan anglatmaydi. Şuning uçun baholaş natijalarini operatsion samaradorlikdan ajratib tahlil qiliş zarur.

Mazkur maqolaning maqsadi tovar-moddiy zaxiralarni baholaş usullari mahsulot va xizmatlar tannarxiga qanday ta'sir qilişini oçib beriş hamda sof foydadagi farqlarning iqtisodiy sabablarini aniqlaşdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida transport va logistika korxonalaridagi moddiy zaxiralar harakati, predmeti sifatida esa ularni baholaş va xarajatlarga ötkaziş munosabatlari olinadi. Tahlilda qiyoslaş, mantiqiy umumlaştiriş va şartli hisob-kitob usullaridan foydalaniladi.

Tadqiqotning amaliy yönalişi buxgalteriya hisobi, iqtisodiyot va logistika böyiça tayyorlanayotgan mutaxassislar uçun ham muhimdir. Buxgalter materiallar qiymatini işonçli aks ettirişi, iqtisodçi tannarxdagi özgariş sabablarini aniqlaşi, logist esa zaxiralarning uzluksiz yetkazib berilişini ta'minlaşi kerak. Uşbu vazifalar yagona ma'lumotlar asosida bajarilganda xarid, saqlaş va sarflaş jarayonlari örtasidagi boğliqlik aniq körinadi. Natijada baholaş usuli hisob siyosatining oddiy texnik elementi doirasidan çiqib, boşqaruv qarorlarining sifatiga ta'sir etuvçi omilga aylanadi.

ASOSIY QISM

Tovar-moddiy zaxiralarni baholaşda boşlanğiç qiymatni şakllantiriş bilan sarflangan birliklarga qiymat biriktirişni farqlaş zarur. Boşlanğiç qiymat xarid qiliş va zaxiralarni tegişli joyga hamda foydalaniş holatiga keltiriş bilan boğliq xarajatlarni qamrab oladi. Baholaş usuli esa mavjud umumiy qiymatning qança qismi sarflangan materiallarga, qança qismi ombordagi qoldiqqa tegişli bölişini belgilaydi. Mazkur maqolada xalqaro hisob yondaşuvlari asosida özaro almaştiriladigan zaxiralar uçun FIFO va örtaça tortilgan qiymat, alohida ajratiladigan obyektlar uçun identifikatsiyalaş usullari körib çiqiladi.

FIFO usulida dastlab xarid qilingan zaxiralar qiymati birinçi navbatda sarfga ötkaziladi. Xarid narxlari izçil oşib borayotgan şaroitda oldingi, nisbatan arzon partiyalar xarajatlarga olib boriladi, keyingi partiyalar esa yakuniy qoldiqda saqlanadi. Bunda boşqa şartlar bir xil bölsa, örtaça tortilgan qiymat usuliga nisbatan sarflangan materiallar tannarxi pastroq çiqişi mumkin. Narxlar pasayib borganda mazkur yönaliş teskari tus oladi. Hisobdagi FIFO taxmini materiallarning ombordan jismonan aynan şu tartibda çiqarilganini tasdiqlamaydi.

Örtaça tortilgan qiymat usulida zaxiralarning umumiy qiymati ularning umumiy miqdoriga bölinadi. Natijada turli narxlarda xarid qilingan bir turdagi materiallar uçun örtaça birlik qiymati aniqlanadi. Bu usul partiyalar narxlari örtasidagi tafovutning xarajatlarga ta'sirini yumşatadi. Davriy örtaça qiymat bilan har bir yangi kirimdan söng hisoblanadigan harakatlanuvçi örtaça qiymatni

farqlaş lozim. Kirim va çiqimlar ketma-ketligiga qarab, uşbu hisoblaş tartiblari turli natija berişi mumkin.

Şartli misolda transport korxonasi avval bir litri 10 000 sömdan 1 000 litr, keyin bir litri 12 000 sömdan yana 1 000 litr yoqilği xarid qilgan deb olaylik. Har ikki xariddan keyin 1 500 litr yoqilği taşiş xizmatlariga sarflangan. Qöşimça xarajatlar mavjud emas, körsatilgan narxlar esa hisobga olinadigan birlik tannarxi deb qabul qilinadi. FIFO böyiça sarflangan yoqilği qiymati 16 million söm, qolgan 500 litr qiymati 6 million sömni taşkil etadi. Örtaça qiymat bir litr uçun 11 000 söm bölib, sarf 16,5 million sömga, qoldiq esa 5,5 million sömga tenglaşadi.

Agar sarflangan yoqilği qiymati şu davrda realizatsiya qilingan xizmatlar tannarxiga töliq kiritilsa, tuşum va boşqa xarajatlar özgarmaganda FIFO böyiça soliqqaça foyda 500 ming söm yuqori böladi. Sof foydadagi farq esa soliq xarajati va boşqa tegişli tuzatişlarga boğliq. Faqat hisoblaş mexanizmini körsatiş uçun, bu farq bir xil 15 foizlik şartli soliq ta’siriga ega deb olinsa, sof foyda tafovuti 425 ming sömni taşkil etadi. Bu foiz muayyan korxonaga tatbiq etiladigan amaldagi stavka sifatida qöllanilmaydi.

Alohida identifikatsiyalaş usulida aniq zaxira birligining haqiqiy qiymati aynan şu birlik sarfiga biriktiriladi. Masalan, muayyan transport vositasiga örnatiş uçun xarid qilingan va alohida kuzatiladigan qimmat agregat qiymatini şu ta’mirlaş buyurtmasiga olib boriş mumkin. Bunda obyektning zaxira sifatida tasniflanişi asoslangan bölişi kerak. Uzoq muddat foydalaniladigan ayrim yirik ehtiyot qismlar esa iqtisodiy xususiyatiga köra asosiy vosita sifatida hisobga olinişi mumkin.

Boşqaruv nuqtayi nazaridan baholaş usulining özi xarajatlarni kamaytirmaydi. Haqiqiy tejamkorlik yoqilği sarfini me’yorlaştiriş, samarasiz qatnovlarni qisqartiriş, xarid şartlarini yaxşilaş va yaroqsiz zaxiralar töplanişini çeklaş orqali yuzaga keladi. Şu bois buxgalteriya natijalari litr, kilometr, tonna-kilometr va buyurtma böyiça jismoniy körsatkiçlar bilan birgalikda tahlil qilinişi lozim. Şuningdek, sarflangan material qiymati tugallanmagan işlab çiqariş yoki

sotilmagan mahsulot tarkibida qolsa, uning foydaga ta’siri keyingi davrga ötişi mumkin.

Xulosa

Tovar-moddiy zaxiralarni baholaş usuli korxona xarajatlari va aktivlari örtasidagi qiymat taqsimotiga bevosita ta’sir qiladi. Uşbu taqsimot sarflangan materiallarning qaysi davrda mahsulot yoki xizmat tannarxiga kiritilişi orqali moliyaviy natijalarda namoyon böladi. Şuning uçun baholaş usulini tanlaşda faqat hisobotdagi foyda miqdoriga qaraş yetarli emas. Zaxiralarning xususiyati, ulardan foydalaniş tartibi, hisob ma’lumotlarining sifati va korxonaning boşqaruv ehtiyojlari birgalikda hisobga olinişi kerak.

Tahlil şuni körsatadiki, xarid narxlari oşib borayotgan şaroitda FIFO usuli oldingi partiyalar qiymatini sarfga ötkazişi sababli joriy tannarxni nisbatan pastroq körsatişi mumkin. Örtaça tortilgan qiymat esa turli xarid narxlari ta’sirini umumlaştirib, birlik qiymatidagi keskin tafovutlarni yumşatadi. Alohida identifikatsiyalaş aniq kuzatiladigan zaxiralar qiymatini tegişli obyekt yoki buyurtmaga bevosita biriktiriş imkonini beradi. Uşbu xususiyatlar har bir usulning qöllaniş maqsadi va axborot imkoniyatlarini belgilaydi.

Transport va logistika korxonalari uçun asosiy vazifa baholaş tartibini moddiy resurslar harakatining işonçli hisobi bilan boğlaşdan iborat. Yoqilği kirimi töğri qayd etilib, uning amaldagi sarfi aniqlanmasa, hisoblangan tannarxning foydaliligi çeklanadi. Xuddi şuningdek, ehtiyot qismlar omborga olingan bölsa-da, qaysi transport vositasiga örnatilgani körsatilmasa, ta’mirlaş xarajatlarini obyektlar böyiça taqqoslaş qiyinlaşadi. Demak, baholaş aniqligi miqdoriy hisob, hujjatlar aylanişi va moddiy javobgarlik tizimining işlaşiga tayanadi.

Korxona hisob siyosatida zaxiralar guruhlari, qöllaniladigan baholaş usuli va örtaça qiymatni hisoblaş davri aniq belgilanişi maqsadga muvofiq. Öxşaş xususiyatga va foydalaniş maqsadiga ega zaxiralar böyiça izçil yondaşuv davrlararo taqqoslaşni yaxşilaydi. Usulni özgartiriş zarurati tuğilganda uning iqtisodiy sababi, hisobot körsatkiçlariga ta’siri va tegişli hisob talablari baholanişi

lozim. Foydani vaqtinça yuqori körsatiş istagi bunday qarorning mustaqil asosi böla olmaydi.

Sof foydani tahlil qilişda baholaşdan kelib çiqqan farqlarni faoliyat samaradorligidagi özgarişlardan ajratiş zarur. Masalan, yoqilği xarajatining pasayişi kamroq litr sarflanganini, xarid narxi arzonlaşganini yoki xarajatlarga arzonroq partiya qiymati ötkazilganini anglatişi mumkin. Bu sabablar bir xil boşqaruv xulosasini bermaydi. Iqtisodçi narx va miqdor omillarini alohida örganişi, buxgalter esa ularning hisobda qanday aks etganini tuşuntirib berişi kerak.

Moliyaviy rejalaştirişda tarixiy tannarx bilan kelgusi xaridlar qiymatini ham farqlaş muhim. Joriy hisobotda arzon partiyalar sarflangani tufayli foyda yuqori çiqsa, keyingi yoqilği yoki ehtiyot qismlar xaridi köproq mablağ talab qilişi mumkin. Şu sababli transport tariflari va buyurtmalar rentabelligini baholaşda buxgalteriya ma’lumotlari kutilayotgan xarid narxlari bilan töldirilişi maqsadga muvofiq. Bunda moliyaviy hisob körsatkiçlari saqlanadi, boşqaruv hisobida esa kelgusi şaroitlar alohida tahlil qilinadi.

Özbekiston transport oliy ta’lim muassasalarida mavzuni amaliy vaziyatlar asosida öqitiş bölajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini kuçaytiradi. Talabalar bir xil zaxiralar harakatini turli usullarda hisoblab, tannarx, qoldiq va foyda örtasidagi boğliqlikni kuzatişi mumkin. Şunday yondaşuv hisob natijalarini izohlaş, logistika qarorlarini iqtisodiy asoslaş va korxonaning moliyaviy holatini xolis baholaş könikmalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Datar S. M., Rajan M. V. Horngren’s Cost Accounting: A Managerial Emphasis. 17-nashr. Pearson, 2021. Nashr ma’lumotlari.

2. Sotvoldiyev A. S. va boshqalar. Zamonaviy buxgalteriya hisobi. Toshkent: O‘zbekiston buxgalterlar va auditorlar milliy assotsiatsiyasi, 2002.

3. IFRS Foundation. IAS 2 — Inventories. Standart tavsifi.

4. Drury C. Management and Cost Accounting. 11-nashr. Cengage Learning, 2021. Nashr ma’lumotlari.

eygandt J. J., Kimmel P. D., Kieso D. E. Financial Accounting with International

F

i

n

a

n

c

i

a

l

R

e

p

o

r

t

i

n

g

S

t

a

n

d

a

r

d

s